

ROMINA WERTH
OG AÐALHEIÐUR GUÐMUNDSDÓTTIR

GLITVOÐIR GENGINNA ALDA

Um framlag kvenna til söfnunar þjóðsagna á Austurlandi

Inngangur

Í ÞESSARI GREIN verður sjónum beint að þátttöku fjögurra kvenna við söfnunaráttak Jóns Árnasonar (1819–88) um miðbik 19. aldar. Allar tilheyra þær tengslaneti sem til varð í kringum söfnun þjóðsagna á Austurlandi og eru því einungis lítið brot þess fólks sem tók þátt í hinu mikla söfnunarstarfi víða um land með beinum eða óbeinum hætti. Í rannsókninni kemur meðal annars fram að raunverulegt hlutverk kvenna í þjóðsagnasöfnun á Íslandi stangast á við hina hefðbundnu sýn okkar á konur sem heimildarmenn þjóðsagna og þá staðalímynd að þær hafi að jafnaði verið gamlar, fátækar og ómenntaðar alþýðukonur.

Líkt og aðrir þeir sem komu að söfnun þjóðsagna á Íslandi heyra konurnar fjórar til stærra samfélags sem var litað af hugmyndum tíðarandans um þjóðmenningu, auk þess sem starf þeirra markast af aukinni menntun meðal almennings. Í þeim tilgangi að varpa ljósi á forgrunn söfnunarstarfsins verður leitast við að skýra nokkra þætti við framkvæmd þeirrar söfnunar sem lá til grundvallar safni Jóns Árnasonar, *Íslenzkar þjóðsögur og æfintýri*, sem var gefið út í tveimur bindum í Leipzig í Þýskalandi árin 1862–64.¹ Líkt og kunnugt er leitaði Jón mjög til presta og annarra embættismanna víða um land, sem margir hverjir útveguðu honum efni.² Einn þessara manna var séra Sigurður Gunnarsson (1812–78), fyrrverandi bekkjarbróðir

1 Greinin byggir á MA-ritgerð Rominu Werth, sem var skrifuð undir handleiðslu Aðalheiðar Guðmundsdóttur árið 2015, sbr. Romina Werth, „Vox viva docet:“ Um tengslanet milli safnara og heimildarmanna við þjóðsagnasafn Jóns Árnasonar“ (MA-ritgerð, Háskóli Íslands, 2015).

2 Nánar um presta sem safnara þjóðfræðilegs efnis á Íslandi má lesa í Terry Gunnell, „Clerics as Collectors of Folklore in Nineteenth-Century Iceland,“ *Arv: Nordic Yearbook of Folklore* 68 (2012): 45–66.

Jóns, sem hlýddi kalli félaga síns og safnaði fyrir hann þjóðsagnaefni á Austurlandi, nánar tiltekið í Norður- og Suður-Múlasýslu.³ Sigurður starfaði sem prestur, fyrst á Desjarmýri á Borgarfirði eystra þar sem hann bjó í sautján ár og seinna á Hallormsstað í Skógum á Fljótsdalshéraði, þar sem hann gegndi prestakalli til æviloka.⁴ Hann eignaðist ellefu börn með konu sinni en einungis þrjár dætur komust á legg, þær Margrét (1843–99), Elísabet (1846–1927) og Guðlaug (1848–76) sem allar komu með einhverjum hætti að söfnunarstarfi Sigurðar, einkum Elísabet.

Sigurður Gunnarsson leitaði víða fanga í nágrenni sínu og meðal þeirra sem útveguðu honum efni voru tvær konur, vinnukonurnar Lára Sigfúsdóttir og Brandþrúður Benónisdóttir, sem báðar skráðu þjóðsögur með eigin hendi. Hér eru því komnar tvær af þeim fimm konum sem taldar eru upp meðal 127 skrásetjara þjóðsagnasafnsins, samkvæmt lista í 6. bindi nýju útgáfunnar frá 1954–61.⁵ Hlutur kvenna var hins vegar stærri þegar kom að lista yfir heimildarmenn safnsins, þ.e. þá sem lögðu til sögur án þess að skrá þær sjálfir, en þar voru konur 110 á móti 248 körlum.⁶ Hér þarf að hafa í huga að erfitt getur reynst að segja til um nákvæmt kynjahlutfall heimildarmanna, þar sem skrásetjarar sagnanna gátu þess að jafnaði ekki hvort skráð var eftir konum eða körlum.⁷ Meðal annarra heimildarkvenna Sigurðar var niðursetningurinn Sæbjörg Guðmundsdóttir sem miðlaði

- 3 Samtals 52 sendibréf sem Sigurður Gunnarsson sendi Jóni Árnasyni eru varðveitt á Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum (NKS 3010 4to). Fyrsta bréfið er dagsett 7. mars 1852 og það síðasta er frá 12. apríl 1871. Auk þess er að finna eitt bréf frá Jóni Árnasyni sem hann sendi til Sigurðar þegar hann leitaði til hans með aðstoð við söfnun þjóðsagna og er bréfið dagsett 25. október 1858. Tíu þessara bréfa eru prentuð í *Úr fórum Jóns Árnasonar: Sendibréfi* I–II, útg. Finnur Sigmundsson (Reykjavík: Hlaðbúð, 1950–51). Hér á eftir verður vitnað í frumheimild sé hún óútgefin, en annars í prentaðan texta.
- 4 Eftir Sigurð liggur lítið sjálfsævisagnakver sem hann ritaði árið 1871, varðveitt á Héraðs-skjalasafni Austfirðinga á Egilsstöðum undir safnmarkinu A6-13-7. Handritið er óútgefið. Jón Jónsson (1849–1920), prófastur á Stafafelli og tengdasonur Sigurðar, tók saman helstu atriðin úr ævisögu Sigurðar og birti þau í Jón Jónsson, „Æfiágrip Sigurðar prófast Gunnarssonar á Hallormsstað,“ *Andvari* 13 (1887): 1–18.
- 5 Listi yfir heimildarmenn og skrásetjara má finna í Jón Árnason (útg.), *Íslenzkar þjóðsögur og ævintýri* VI, (Ný útgáfa), Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson önnuðust útgáfu (Reykjavík: Þjóðsaga, 1954), 45–50.
- 6 Sérstaklega má benda á að alls ellefu af samtals 127 manns sem eru skilgreindir sem skrásetjarar í 6. bindi þjóðsagnasafnsins tilheyra tengslaneti Sigurðar Gunnarssonar, eða 8% af öllum þeim sem skráðu þjóðsögur í safn Jóns Árnasonar.
- 7 Sbr. Rósa Þorsteinsdóttir, *Sagan upp á hvern mann: Átta íslenskir sagnamenn og ævintýrin þeirra* (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2011), 64.

sögum sínum munnlega og lagði þannig sinn skerf til söfnunarinnar. Í eftirfarandi umfjöllun verður leitast við að gera grein fyrir ómetanlegu framlagi þessara fjögurra kvenna til þjóðsagnasafnsins, þ.e.a.s. þeirra Láru, Brandþrúðar, Sæbjargar og Elísabetar.

2. Hugmyndir um sagnafólk

Þrátt fyrir að Jón Árnason hafi safnað þjóðsögum frá ýmsu fólki í Reykjavík og nærliggjandi sveitum og skráð þær með eigin hendi, fólst söfnunarfsemi hans að mestu leyti í móttöku og varðveislu þjóðsagnaefnis.⁸ Með þeim hætti gegndi Jón starfi ritstjóra, auk þess sem hann skipulagði söfnunina með því að koma sér upp tengslaneti samstarfsmanna sem gerði honum kleift að safna sögum alls staðar að af landinu með kerfisbundnum hætti.⁹ Jón sendi fyrirspurnir sínar um aðstoð við söfnunina til 36 aðila sem voru í flestum tilfellum prestlærðir menn og embættismenn.¹⁰

Sú hugmynd hefur lengi verið uppi að það hafi fyrst og fremst verið þessir menn, þ.e.a.s. þeir prestar og embættismenn sem aðstoðuðu Jón við söfnunina, sem skráðu þjóðsögurnar og oftar en ekki eftir gömlu og ómenntuðu fólki, hver í sínu umdæmi. Jón Hnefill Aðalsteinsson vildi til að mynda eigna þeim stóran hlut í söfnuninni og taldi að þeir hefðu einkum skráð eftir ómenntuðu alþýðufólki: „... menntamenn áttu drjúgan þátt í því að afrakstur Jóns varð jafngóður og raun bar vitni. Að sjálfsögðu nutu þeir við söfnun sína og skráningu í ríkum mæli kunnáttu hins ólærða og sögufróða almennings“.¹¹ Hann gerði með öðrum orðum ráð fyrir að það hafi einkum verið menntamenn sem skráðu sögurnar, eftir söguþekkingu almennings. Hallfreður Örn Eiríksson gerði aftur á móti ráð fyrir breiðari

8 Í grein Rósu Þorsteinsdóttur um tengslanet Jóns Árnasonar í Reykjavík kemur fram að Jón hafi yfirleitt safnað frá fólki sem tilheyrði efri lögum samfélagsins, eða því fólki sem hann umgekkst sjálfur. Sjá, Rósa Þorsteinsdóttir, „Jón Árnason þjóðsagnasafnari og heimildarfólkið hans,“ *Grasabnos: Minningarrit um hjónin Rögnu Ólafsdóttur (1944–2011)* & *Ögmund Helgason (1944–2006)* (Sauðárkróki: Sögufélag Skagfirðinga, 2014), 136 og 141.

9 Sbr. Rósa Þorsteinsdóttir, *Sagan upp á hvern mann*, 64.

10 Þeir einstaklingar sem Jón hafði samband við varðandi aðstoð við söfnunina eru taldir upp í Jón Árnason (útg.), *Íslenskar þjóðsögur og ævintýri* VI, 62. Þar er sagt frá því að í handriti Jóns Árnasonar, Lbs 540 4to í 14. kveri, 3. minnisgrein, finnist nöfn þeirra sem hann leitaði til „um útvegum til íslenskra fornfræða“ frá 7. október til 11. desember 1858.

11 Jón Hnefill Aðalsteinsson, „Þjóðsögur og sagnir,“ *Íslensk þjóðmenning VI: Munnmenntir og bókmennning*, ritstj. Frosti F. Jóhannsson (Reykjavík: Þjóðsaga, 1989), 290.

hóp safnara, sem hann skilgreinir svo í samhengi við heimildarmenn, en hópana tvo taldi hann vera úr öllum lögum samfélagsins og á öllum aldri:

Safnarar Jóns voru margir og úr öllum stéttum þjóðfélagsins og heimildarmenn þeirra enn fleiri og sundurleitari. Þarna voru bæði lærðir menn og leikir, allmargir prestar og drjúgvirkir bændur og húsfreyjur þeirra, vinnufólk og ýmsir lausamenn, fólk á öllum aldri.¹²

Hér er reyndar ekki gott að sjá hverjir tilheyra hvorum hópi, en skiljanlega hafa heimildarmennirnir verið enn breiðari hópur en þeir sem söfnuðu sögunum og/eða skráðu.

Af tiltækum listum yfir skrásetjara og heimildarmenn sagna í safni Jóns Árnasonar er ljóst að um er að ræða tvo nokkuð ólíka hópa, ekki síst þegar kemur að kynjahlutfalli. Eins og fyrr segir veldur þó skortur á upplýsingum því að erfitt er að segja með vissu um raunverulegt kynjahlutfall sagnafólksins, enda sýnist sitt hverjum um það og ekki er ólíklegt að kynjahlutfall heimildarfólks fari eftir því hvaða grein munnmælaefnis er til umræðu, t.d. hvort verið er að tala um örnefnasagnir eða ævintýri. Samkvæmt Einari Ól. Sveinssyni áttu konur drygstan þátt í varðveidslu á þjóðsögum og ævintýrum hérlendis og á hann þá fyrst og fremst við varðveidslu í munnlegri geymd, mann fram af manni.¹³ Hann taldi enn fremur að gamalt fólk hafi oft verið „fróðara en ungt (unga fólkið lítur fram og hefur um annað að hugsa); „sögukarl“ og „sögukerling“ eru alþekkt orð í málinu“.¹⁴ Viðhorf Einars til aldurs heimildarmanna ber saman við almenn viðhorf þjóðsagnafræðinga á hans dögum, þ.e. um miðja síðustu öld.

Hugmyndir um háan aldur sagnafólks má rekja til þýsku bræðranna Jakobs og Wilhelms Grimm og útgáfu þeirra á *Kinder- und Hausmärchen* á árunum 1812–15.¹⁵ Í síðara bindi annarrar útgáfu safnsins sem var gefið út árið 1819 kynntu Grimmsbræður til sögunnar hina meintu bóndakonu

12 Hallfreður Örn Eiríksson, „Sagnaval Jóns Árnasonar og samstarfsmanna hans: Nokkrar athugasemdir,“ *Skírnir* 145 (1971): 83.

13 Einar Ól. Sveinsson, *Um islenzkar þjóðsögur* (Reykjavík: Sjóður Margrétar Lehmann-Filhés, 1940), 61.

14 Ibid., 60–1.

15 Jakob og Wilhelm Grimm, *Kinder- und Hausmärchen* I–II, 1. útg. (Berlin: Realschulbuchhandlung, 1812–15).

Katharinu Dorotheu Viehmann (1755–1815) sem helsta heimildarmann sinn fyrir frumgermönskum (þ. urdeutsch) ævintýrum. Titilmyndin sem sýnir Viehmann þar sem hún situr við borð er eftir Ludwig Emil Grimm, bróður Jakobs og Wilhelms, og ber heitið „Märchenfrau“ sem segja má að samsvari hugtakinu „ævintýrakerling“ á íslensku. Þótt fyrri safnarar hafi vissulega notast við sambærilegar staðalfígúrir,¹⁶ er talið að hugtakið „Märchenfrau“ eigi hvað mestan þátt í útbreiðslu ímyndarinnar um hinn dæmigerða sagnaþul í holdgervingu gamallar, fátækrar og ómenntaðrar sagnakonur úr röðum almúgans („aus dem Volke“).¹⁷ Þeir Jakob og Wilhelm Grimm voru þar að auki fyrstir til að gefa ævintýrakerlingunni andlit.¹⁸

Á 19. öld einkenndist ráðandi viðhorf menntamanna til alþýðunnar af hugmyndum um að ólæst og óskrifandi alþýðufólk væri ekki fært um að skapa sjálft heldur gæti það einungis rifjað upp og endurgert sögur sem áður voru samdar af tilteknum einstaklingi einhvern tímann í fortíðinni – einkum á miðöldum sem menn töldu vera gullöld sagnasköpunar. Líkt og svissneski þjóðfræðingurinn Eduard Hoffmann-Krayer orðaði það, voru margir fræðimenn sannfærðir um að „... the spirit of the people does not produce, it reproduces“.¹⁹ Eingöngu einstakir höfundar og snillingar, oftast menntaðir karlmenn, hefðu þannig getað búið yfir sköpunargáfu og framleitt höfundarverk.²⁰ Þessi höfundarverk hafi með tímanum afbakast og í kjölfarið borist frá efri lögum samfélagsins niður til almenn-

16 Sja Marina Warner, *From the Beast to the Blonde: On Fairy Tales and Their Tellers* (London: Chatto & Windus, 1994), 12–26. Sem dæmi má nefna Frakkann Charles Perrault (1628–1703) sem gaf út sagnasafnið *Histoires ou contes du temps passé: Contes de ma mère l'Oye* eða *Sögur og ævintýri frá liðinni tíð: Ævintýri: Sögur gæsamömmu* þegar árið 1697. Með fyrirsögninni gefur Perrault a.m.k. í skyn að gömul barnfóstra, gæsamamma, hafi sagt börnum ævintýri.

17 Sbr. Heinz Rölleke, „Märchen über Märchen“, *ZEIT Geschichte* 4 (2012): 42–4; Kathrin Pöge-Alder, *Märchenforschung: Theorien, Methoden, Interpretationen*, 2. útg. (Tübingen: Narr Verlag, 2011), 136. Sja einnig Valdimar Tr. Hafstein, „The Constant Muse: Copyright and Creative Agency“, *Narrative Culture* 1/1 (vor 2014): 27–32. Jakob og Wilhelm Grimm höfðu áður einungis fjallað mjög lauslega um hvaðan sögurnar komu og nefndu m.a. nokkur svæði, eins og t.d. að ævintýrin kæmu „aus Hessen“ eða „aus den Maingegenden“, sbr. Rölleke, „Märchen über Märchen“, 40.

18 Sbr. Valdimar Tr. Hafstein, „The Constant Muse“, 27.

19 Bengt Holbek, *On the Comparative Method in Folklore Research* (Turku: Nordic Institute of Folklore, 1992), 12; sbr. „Die Volksseele produziert nicht, sie reproduziert“, í Eduard Hoffmann-Krayer, „Naturgesetz im Volksleben?“ *Hessische Blätter für Volkskunde* 2 (1903): 70.

20 Sja Valdimar Tr. Hafstein, „The Constant Muse“, 26.

ings og hafi leifar þeirra einkum varðveist í sagnaskemmtun hins ómenntaða alþýðufólks.²¹

Viðhorf til sagnamanna sem ómeðvitaðra og ófrjórra hefðarbera tóku hægfara breytingum, og þó einkum upp úr miðri 20. öld í kjölfar nýrra aðferða og áherslna í rannsóknum. Einn þeirra fræðitexta sem hafði hvað mest áhrif á nýja stefnu innan þjóðfræðinnar er greinin „Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens“ eftir frásagnarfræðingana Petr Bogatyrev og Roman Jakobson. Samkvæmt Bogatyrev og Jakobson felst sköpunargáfa alþýðunnar í því að fólk nýtir sér menningararf og sagnahefð til að tjá eigin þörf og hugsanir í samhengi við samfélagið hverju sinni.²² Í kjölfarið beindist rannsóknaráhersla þjóðfræðinga að sagnafólkinu sjálfu, sagnaskemmtun þess, sem og flutningi og sviðsetningu. Hin nýja rannsóknaráhersla krafðist vettvangsathugana og nákvæmrar rannsóknar á einstökum sagnaþulum, sem og á umhverfi þeirra og heimsmynd.²³ En þrátt fyrir nýjar áherslur í rannsóknum lifði hugmyndin um gamla og ómenntaða sagnakonu áfram og var í sumum tilfellum studd nýjum rökum. Sem dæmi má nefna verk ungverska þjóðfræðingsins Lindu Dégh, *Folktales and Society*, þar sem höfundur styðst að mörgu leyti við hugmyndina um að góðir sagnamenn hafi yfirleitt verið ólæsir, fátækir og gamlir. Viðhorf

- 21 Sbr. Alan Dundes, „The Devolutionary Premise in Folklore Theory,“ *Folklore: Critical Concepts in Literary and Cultural Studies* IV, Folkloristics: Theories and Methods, ritstj. Alan Dundes (New York: Routledge, 2004), 395.
- 22 P. Bogatyrev og Roman Jakobson, „Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens,“ *Selected Writings IV: Slavic Epic Studies* (The Hague og Paris: Mouton & Co, 1966), 3. Birtist fyrst í *Donum Natalicum Schrijnen* (Nijmegen og Utrecht, 1929), 900–13. Ensku þýðinguna má finna í Petr Bogatyrev og Roman Jakobson, „Folklore as a Special Form of Creativity,“ *Folklore: Critical Concepts in Literary and Cultural Studies* IV, Folkloristics: Theories and Methods, ritstj. Alan Dundes (London og New York: Routledge, 2005).
- 23 Sem dæmi um vettvangsrannsóknir á einstökum sagnaþulum má nefna: Mark K. Azadovskij, *Eine sibirische Märchenerzählerin*, Folklore Fellows Communications (FFC) 68 (Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1926); Gottfried Henssen (útg.), *Überlieferung und Persönlichkeit: Die Erzählungen und Lieder des Egbert Gerrits*, Schriften des Volkskunde-Archivs Marburg I (Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1951); Juha Pentikäinen, *Oral Repertoire and World View: An Anthropological Study of Marina Takalo's Life History*, Folklore Fellows Communications (FFC) 219 (Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1978). Einnig hafa verið framkvæmdar sögulegar rannsóknir á einstökum sagnaþulum, þ.e. rannsóknir sem fara fram eftir andlát sagnamannsins, þegar einungis textar eða segulbandsupptökur af sögunum hafa varðveist. Fyrir utan rannsókn Rósu Þorsteinsdóttur, *Sagan upp á hvern mann*, mætti einnig nefna: Gun Herranen, „A Blind Storyteller's Repertoire,“ *Nordic Folklore: Recent Studies*, ritstj. Reimund Kvideland og Henning K. Sehmsdorf (Bloomington og Indianapolis: Indiana University Press, 1989), 63–9.

Dégh koma einna skýrast fram í lýsingu hennar á sagnakonunni Zsuzsánna Palko (1880–1964):

Misery had inclosed her like plated armor, keeping her education at a very low level. Her living conditions, her illiteracy, and, during the last fifteen years of her life, her advanced age, prevented her old view of the world from being transformed, through new experiences, into a new one. Her ideas lived in the magic, religious world in which she had sought refuge from the hardship of life.²⁴

Líkt og Dégh telja fræðimennirnir Reimund Kvideland og Henning K. Sehmsdorf að norrænir sagnamenn hafi flestir verið komnir um og yfir miðjan aldur, og verið fátækir: „The average age of Scandinavian storytellers was between forty and sixty years, and most of them were crofters rather than self-owning farmers; in other words, they belonged to the lowest and poorest level of society.“²⁵

Ein af áhrifameiri rannsóknnum innan þjóðsagnafræði hina síðustu áratugi var gerð af Þjóðverjanum Heinz Rölleke sem skoðaði handrit Grimmsævintýra, sem og heimildarmenn þeirra Jakobs og Wilhelms um áralangt skeið. Samkvæmt Rölleke fólst samvinna Grimmsbræðra við heimildarmenn sína í tiltölulega flóknu tengslaneti ungs fólks sem ritaði upp eða sagði sögur sínar á heimili þeirra í Kassel: „Gerade die Beiträger der ersten Stunde bilden untereinander ein mannigfach verknüpftes Netzwerk meist junger Menschen, die in der Kasseler Marktstraße ihre Märchen erzählten oder sie für die Brüder Grimm aufzeichneten.“²⁶ Af þessu má sjá að Jakob og Wilhelm söfnuðu í mörgum tilvikum ekki sjálfir; þeir létu safna. Heimildarmenn þeirra komu svo yfirleitt í heimsókn til þeirra og

24 Linda Dégh, *Folktales and Society: Storytelling in a Hungarian Peasant Community*, þýð. Emily M. Schossberger (Bloomington og Indianapolis: Indiana University Press, 1989), 188–9.

25 Reimund Kvideland og Henning K. Sehmsdorf (ritstj.), „Introduction,“ *All the World's Reward: Folktales Told by Five Scandinavian Storytellers* (Seattle og London: University of Washington Press, 1999), 8.

26 „Sérstaklega í upphafi söfnunarinnar, myndaði ungt fólk margslungið tengslanet sín á milli og sagði ævintýri heima hjá Jakobi og Wilhelm við Marktstraße í Kassel eða skrifaði þau fyrir Grimmsbræður.“ Heinz Rölleke og Albert Schindelhütte (ritstj.), *Es war einmal...: Die wahren Märchen der Brüder Grimm und wer sie ihnen erzählte* (Frankfurt am Main: Eichborn, 2011), 44.

sögðu þeim sagnir og ævintýri við skrifborð þeirra.²⁷ Oftast kynntust þeir heimildarmönnum sínum í gegnum vini og kunningja en einnig í gegnum fjölskyldumeðlimi eins og yngri systur sína, Charlotte Amalie Grimm (1793–1833), eða Lotte.

Meðal þess sem rannsókn Röllekes leiddi í ljós er að „Marie“, eins og nafn hennar er skrifað í athugasemdum Grimmsbræðra í handritum þeirra, reyndist vera hin unga og vel menntaða Marie Hassenpflug (1788–1856) sem var af frönskum Húgenottaættum. Marie hafði áður verið talin vera hin gamla ráðskona Marie Clar (f. 1747) sem starfaði fyrir vinafjölskyldu Grimmsbræðra, Wild-fjölskylduna, líkt og Herman Grimm (1828–1901), sonur Wilhelms, hélt fram.²⁸ Samkvæmt Rölleke hafði Marie Hassenpflug þó ekki einungis verið einn af helstu heimildarmönnum Grimmsbræðra frá upphafi söfnunarstarfs þeirra,²⁹ heldur voru flestir heimildarmenn Grimmsbræðra ungar og menntaðar konur úr borgarastétt og jafnvel aðalsstétt. Tvær af hinum ungu heimildarkonum Grimmsbræðra, Bettina von Arnim (1785–1859) og Annette von Droste-Hülshoff (1797–1848) urðu seinna meir kunn kvenskáld í Þýskalandi.³⁰ Þrátt fyrir að Dorothea Viehmann, hin gamla alþýðheimildarkona Grimmsbræðra, hafi vissulega lagt sinn skerf til safnsins hefur rannsókn Röllekes breytt viðhorfi fólks til tengslanets Grimmsbræðra og hvernig heimildarmenn þeirra störfuðu.

Eins og fram hefur komið hefur að jafnaði verið litið á þjóðsagnasöfnun Jóns Árnasonar í ljósi samvinnu hans við menntamenn um landið allt en

27 Auk þess fengu þeir ævintýri með bréfasamskiptum, sem og á skjalasöfnum, sbr. *ibid.*, 39 og 40.

28 Sjá Heinz Rölleke, „New Results of Research on *Grimms' Fairy Tales*,“ *The Brothers Grimm and Folktale*, ritstj. James M. McGlathery, Larry W. Danielson, Ruth E. Lorbe og Selma K. Richardson, James M. McGlathery þýddi (Urbana: University of Illinois Press, 1988), 106. Sjá einnig Rölleke og Schindelhütte (ritstj.), *Es war einmal...*, 251.

29 Sbr. Rölleke og Schindelhütte (ritstj.), *Es war einmal...*, 250. Sjá einnig grein eftir Hermann Rebel, „Why Not ‘Old Marie’... or Someone Very Much Like Her? A Reassessment of the Question About the Grimms' Contributors,“ *Social History* 13/1 (1988): 1–24. Sagnfræðingurinn Hermann Rebel sem skoðaði sérstaklega gildi ævintýra fyrir sagnfræðilegar rannsóknir á samfélagi 19. aldar gagnrýnir harkalega niðurstöðu Röllekes varðandi heimildarmenn Grimmsbræðra. Rebel vill meina að hin gamla Marie hafi verið helsta sagnakona Grimmsbræðra og heldur hann fast í kenningar um gamla og ólæsa sagnafólkið án þess að hafa sérþekkingu á ævintýrum og rannsóknum á þeim. Sjá ennfremur andsvar Ruth Bottigheimers við Rebel í Ruth B. Bottigheimer, „Fairy Tales, Folk Narrative Research and History,“ *Social History* 14/3 (1989): 343–57.

30 Um Grimmsbræður og heimildarkonur þeirra má einnig lesa í Valerie Paradiž, *Clever Maids: The Secret History of the Grimm Fairy Tales* (New York: Basic Books, 2005).

lítið sem ekkert hefur verið gert ráð fyrir þátttöku kvenna við söfnunina nema í þeim tilfellum sem þær teljast vera hefðarberar munnmælasagna. Í eftirfarandi umfjöllun verður gerð grein fyrir framlagi íslensku sagnakvennanna fjögurra úr tengslaneti séra Sigurðar Gunnarssonar, hvort sem það felst í skráningu efnisins eða miðlun þess með munnlegum flutningi.

3. Heimildarkonur Sigurðar Gunnarssonar

Dætur Sigurðar

Meðan á söfnunarárunum stóð voru dætur Sigurðar Gunnarssonar, þær Margrét, Elisabet og Guðlaug, á unglingsaldri og þekktu margar sögur, ævintýri og kvæði. Sigurður kenndi dætrum sínum ýmislegt bóklegt og ef til vill ívið meira en konur um miðja 19. öld áttu að venjast. Þó ber að hafa í huga að engin yfirlitsrannsókn liggur fyrir um skriftar- og tungumálakunnáttu kvenna á 19. öld og þar af leiðandi er erfitt að fullyrða nokkuð um gæði og umfang námsins. Formleg menntun kvenna hófst þó stuttu síðar, eða á seinni hluta aldarinnar með stofnun fjögurra kvennaskóla, sem var þá nýmæli á Íslandi.³¹ Fyrir þann tíma eru þó vissulega dæmi þess að konur af efnaheimilum hafi notið tilsagnar í fræðum og skrift.³² Sagnfræðingurinn Loftur Guttormsson telur að 10–30% kvenna hafi að meðaltali verið skrifandi árið 1839, þó að flestar þeirra hafi einungis getað skrifað nafnið

31 Fyrsti kvennaskólinn var stofnaður í Reykjavík árið 1874 og fylgdu með stuttu millibili Kvennaskólinn á Laugalandi (1877) og Kvennaskóli Skagfirðinga (1877) sem og Kvennaskóli Húnavetninga (1879). Ungum konum voru þá aðallega kenndar bóklegar greinar, fatasaumur sem og tilsögn í heimilishaldi. Um skólana má lesa nánar í Erla Hulda Halldórsdóttir, *Nútímans konur: Menntun kvenna og mótun kyngervís á Íslandi 1850–1903* (Reykjavík: Sagnfræðistofnun – RÍKK og Háskólaútgáfan, 2011), 129–69.

32 Sem dæmi má nefna Jón Ólafsson í Grunnavík (1705–79) sem kenndi ungri frænku sinni, Ragnheiði Einarsdóttur (1742–1814), veturinn 1750–51 með því að skrifa lítið sagnakver handa henni, þar sem hún gat æft sig í lestri, og að því er virðist einnig í að skrifa, sbr. Aðalheiður Guðmundsdóttir, „Barnshugur við bók: Um uppeldishugmyndir Jóns Ólafssonar,“ *Vefnir* 3 (2003), án bls.; sami höf. (útg.), „Inngangur,“ *Úlfhams saga*, Rit Stofnunar Árna Magnússonar 53 (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 2001), liv–lxiii. Samkvæmt Guðrúnu Ingólfsdóttur hafa bókhneigðar konur, einkum í efri lögum samfélagsins, haft mikil áhrif á menningu og menntun þeirra sem voru lægra settir í samfélaginu og hafa prestfrúr stundum aðstoðað eiginmenn sína við að kenna skólapiltum. Sjá Guðrún Ingólfsdóttir, „Í hverri bók er mannsandi:“ *Handritasýrpur – bókmenning, þekking og sjálfsmynd karla og kvenna á 18. öld*, *Studia Islandica* 62, rittstj. Ármann Jakobsson (Reykjavík: Bókmennta- og listfræðastofnun Háskóla Íslands og Háskólaútgáfan, 2011), 312 og 324. Um kveðskap kvenna sem er varðveittur í handritum, sjá Margrét Eggertsdóttir, „Um kveðskap kvenna og varðveislu hans,“ *Vefnir* 2 (1999), án bls.

sitt.³³ Í mun færri tilvikum virðast konur af alþýðustétt hafa getað aflað sér menntunar á borð við skriftarkunnáttu. Samkvæmt sagnfræðingnum Erlu Huldu Halldórsdóttur hafa langflest varðveitt einkabréf kvenna frá 19. öld verið skrifuð af konum úr efri lögum samfélagsins. Mun færri dæmi um einkabréf alþýðukvenna eru til frá sama tímabili og eru þau nokkuð frábrugðin bréfum yfirstéttarkvennanna: „Bréfin eru stutt, fyrst og fremst send af nauðsyn eða löngun til að vita hvort viðkomandi ættingi sé á lífi; eru illa skrifuð og full af villum.“³⁴ Hér má þó hafa í huga að opinberlega var ekki gert ráð fyrir skriftarkunnáttu barna fyrr en með *Lögum um uppræðing barna í skrift og reikningi* árið 1880, meira en 20 árum eftir átak Jóns Árnasonar til söfnunar þjóðsagna.

Nokkuð er varðveitt af bréfum eftir dætur Sigurðar. Elísabet skrifaði á fullorðinsárum sínum fjölmörg bréf til eldri systur sinnar, Margrétar, sem var gift Jóni Jónssyni (1825–1900), síðast presti í Stafafelli í Lóni. Bréfaskiptin milli Elísabetar og Margrétar voru ítarleg og hættu ekki fyrr en Margrét lést árið 1899. Í bréfi frá árinu 1897 gerir Elísabet grein fyrir þeirri menntun sem systrunum var veitt á æskuheimili þeirra og kemur þá í ljós skýr skoðun hennar á menntamálum:³⁵

Það held ég sé satt að við höfum haft upplag til að læra ýmislegt til bókar, og að pabbi hafi kennt okkur tiltölulega lítið eftir því sem hann kenndi öðrum, en þó var það mikið í samanburði við það sem stúlkur fengu að læra annars staðar, en þú manst nú að mamma var stundum á Desjarmýri að segja að við lærðum aldrei neitt verk að vinna fyrir lærdómi, því hún hafi svo mikið að gjöra sjálf. Mér getur

33 Sbr. Loftur Guttormsson, „Fræðsluhefðin: kirkjuleg heimafræðsla,“ *Almenningsfræðsla á Íslandi* 1880–2007 I, Skólahald í bæ og sveit 1880–1945, ritstj. Loftur Guttormsson (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2008), 31–2.

34 Sjá t.d. Erla Hulda Halldórsdóttir, *Nútimans konur*, 31. Guðrún Ingólfsdóttir gerir þó ráð fyrir því að bækur og handrit hafi oft verið í eigu kvenna og nefnir hún nokkur dæmi af „bókakonum“ meðal alþýðufólks á 17. og 18. öld sem áttu bækur og handrit, sjá Guðrún Ingólfsdóttir, *Á hverju liggja ekki vorar göfugu kellingar: Bókmenning íslenskra kvenna frá miðöldum fram á 18. öld*, Sýnisbók íslenskrar alþýðumenningar 20, ritstj. Davíð Ólafsson, Már Jónsson og Sigurður Gylfi Magnússon (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2016), 204–6.

35 Ekki er til skipulagt safn bréfa Elísabetar, en bréf hennar til Margrétar eru varðveitt í bréfasafni Margrétar Sigurðardóttur, prófastsfrúar, á Héraðsskjalasafni Austur-Skaftafells-sýslu í Höfn í Hornafirði. Um bréfaskipti Elísabetar og Margrétar og helstu umræðuefni þeirra má lesa í Erla Hulda Halldórsdóttir, „Elskulega Margrét:“ *Úr bréfasafni Margrétar prófastsfrúar á Stafafelli*, *Skaftafellingur* 8 (1992): 29–37.

ekki betur fundist en að við munum vita mikið meira en flestar þessar kvennaskólajómfrúr á þessum tíma, en auðvitað hefði það verið mikið meira, og ekki líkt því að ég sé ánægð með það.³⁶

Elísabet hefði samkvæmt þessu viljað afla sér frekari menntunar í æsku. Hún er þó ekki ein um slíka löngun til mennta og fleiri konur tjáðu sig með sambærilegum hætti undir lok 19. aldar.³⁷

Þótt Elísabet hefði gjarnan viljað fá enn frekari menntun var það stelpunum til góðs að Sigurður hélt úti drengjaskóla á heimili þeirra alla tíð. Í bréfi til Jóns Árnasonar þann 20. ágúst 1864 segir hann m.a. frá því að hann hafi svo mörg verkefni fyrir höndum að hann geti næstum því ekki sinnt skólanum og að engir fræðimenn væru fyrir austan sem gætu aðstoðað hann við kennsluna. Af þeim sökum vildi hann helst nota dætur sínar til að kenna piltunum.³⁸ Slíkt virðist og hafa átt sér stað, því að sagt er um Margréti, elstu dóttur hans, að hún hafi kennt piltum í skóla þegar Sigurður þurfti að ferðast vegna embættismála.³⁹ Elísabet hafi hins vegar aðstoðað föður sinn við skrifstofustörf af ýmsu tagi og er eftirfarandi lýsing höfð eftir Sigrúnu P. Blöndal (1883–1944), dóttur hennar og skólástýru Húsmæðraskólans á Hallormsstað: „Móðir mín var mest eftirlæti föður síns og honum handgengnust. Hún var bókhneigð og hjálpaði honum við ýms störf. Las með honum og skrifaði fyrir hann.“⁴⁰ Sökum þess hve áhugasamar og vel menntaðar dætur Sigurðar voru, sem og fúsar til að aðstoða hann við skrifstofustörf og kennslu, kemur það ekki á óvart að hann hafi beðið þær um að útvega sér sagnir og ævintýri.

36 Bréf frá Elísabetu Sigurðardóttur til Margrétar Sigurðardóttur þann 11. janúar 1897. Tilvitnunin er tekin úr Hjörleifur Guttormsson og Sigurður Blöndal, *Hallormsstaður í Skógum: Náttúra og saga höfuðbóls og þjóðskógar*, ritstj. Hjörleifur Guttormsson (Reykjavík: Mál og menning, 2005), 149.

37 Sjá t.d. Erla Hulda Halldórsdóttir, „Jeg játa að jeg er opt óþægileg“: Kona í rými andófs og hugmynda, *Ritið* 2–3 (2007): 220–1. Hið sama má segja um niðurstöður Rósu Þorsteinsdóttur sem telur að allir þeir sagnamenn sem hún skoðaði í rannsókn sinni á íslenskum sagnapulum hefðu viljað fá tækifæri til að afla sér enn frekari þekkingar og menntunar í æsku, þótt flestir hafi fengið einhverja menntun á heimili sínu eða í kvennaskólum. Sbr. Rósa Þorsteinsdóttir, *Sagan upp á hvern mann*, 153.

38 Sjá bréf (29) frá SG til JÁ þann 20. ágúst 1864 í NKS 3010 4to.

39 Bjarni Sigurðsson, „Minningar um frú Margrétu Sigurðardóttur frá Hallormsstað,“ *Hlín* 16 (1932): 77–8. Sjá ennfr. Erla Hulda Halldórsdóttir, „Elskulega Margrét,“ 30.

40 Sigrún P. Blöndal, „Merkiskonur: Minningar um Guðriði Jónsdóttur og Elísabetu Sigurðardóttur á Hallormsstað,“ *Hlín* 14 (1930): 74.

Í nóvember árið 1860 spyr Sigurður í bréfi sínu til Jóns Árnasonar hvort hann vilji að hann útvegi honum ævintýri: „Eg veit ekki hvort þú vildir fá nokkuð af þessum algengu sögum um kóng og drottningu í ríki sínu og karl í garðshorni, – um karls dætur, Ásu, Signýju og Helgu og þvílíkar. Þær gat eg skrifað eftir dætrum mínum, sem kunna mikið af því rusli.“⁴¹ Hér kemur fram að Sigurður telji ævintýri algengt fyrirbæri í sinni sveit og jafnvel á heimili sínu og að dætur hans kunni margar slíkar sögur. Í framhaldinu stingur hann upp á því að senda dætur sínar til sögufróðs fólks sem hann vissi af, jafnvel til að láta þær safna þjóðsögum. Í sama bréfi gerir hann ráð fyrir að senda elstu dóttur sína, Margréti, til gamallar konu í sókninni:

Kerling er í sókn minni, nærri níræð, sem trúir svo á álfa, að hún sér þá oft og segir um hætti þeirra, – hún sér fylgjur allar og vofur, en vill ekki segja mér neitt. Nú skal eg setja út dóttur mína elztu að hafa upp úr henni, en hún man nærri allt, sem hún heyrir, og segir svo vel frá, að eg kann ekki jafn vel sjálfur.⁴²

Sigurður virðist gera sér fyllilega grein fyrir því að konur hafi heldur viljað deila reynslu sinni og sögum með kynsysturum sínum en menntamönnum.⁴³ Áform hans um að senda Margréti til fróðleiksfólks til að safna þjóðsögum minnir óneitanlega á aðferðir þeirra Grimmsbræðra, sem fengu vini sína eða fjölskyldumeðlimi til að nálgast sagnaefni, og þó einkum Lotte Grimm, systur sína.

Í bréfi frá 18. mars 1861 skrifar Sigurður að hann hafi sent Jóni nokkur ævintýri sem hann skráði eftir dóttur sinni, Elísabetu, sem er næstelst dætra hans.

Þá sendi eg þér enn nokkrar arkir af kerlingasögum, sem eg rispaði nýlega svo fljótt og illa sem eg gat (þær sögur sagði mér Elísabet dóttir mín, og kunna þær stúlkur mínar nóg í stóra bók af slíkum),

41 Bréf (20) frá SG til JÁ þann 16. nóvember 1860 í NKS 3010 4to. *Úr fórum Jóns Árnasonar: Sendibréf I*, 263–4.

42 Bréf (20) frá SG til JÁ þann 16. nóvember 1860 í NKS 3010 4to. *Úr fórum Jóns Árnasonar: Sendibréf I*, 262.

43 Sbr. Júlíana Þóra Magnúsdóttir, „Þjóðsagnasöfnun og kyngervi: Um þjóðsagnasöfnun Torfhildar Þorsteinsdóttur Hólm og mótun íslenskrar þjóðsagna(söfnunar)hefðar,“ *Rannsóknir í félagsvísindum XI*, Félags- og mannvísindadeild, ritstj. Gunnar Þór Jóhannesson og Helga Björnsdóttir (Reykjavík: Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands, 2010), 167.

sumar þær álit eg góðar. ... Viljirðu fá mikið af slíkum, kann eg að geta fengið þær skrifaðar eftir stelpum mínum, sjálfur nenni eg því varla.⁴⁴

Þó að Sigurður segi að dætur sínar hafi kunnað mörg ævintýri, virðist sem Elísabet sé hér fulltrúi stelpnanna og a.m.k. heimildarmaður þess efnis sem hann sendi í það skiptið. Í sama bréfi kemur fram að hann treysti stelpunum til að skrifa sögurnar upp sjálfar en það reynist þó aldrei hafa verið gert, því að Sigurður er í öllum tilfellum skrásetjari þeirra sagna sem hafðar eru eftir þeim og hann sendir Jóni.⁴⁵

Um vorið 1862 sendir Sigurður í síðasta sinn sögur eftir Elísabetu til Jóns Árnasonar. Hér má finna góðan vitnisburð um aðferð hans við að skrá sögurnar:

Eg læt Betu dóttur mína segja mér þenna skolla og hripa svo á eftir sem stytzt eg get. Hún lætur aðra segja sér. ... Þessar kerlingasögur, sem eg rispaði, segja nú sjálfsagt sínir með hverju móti, svona voru mér sagðar þær af Betu minni og henni af öðrum.⁴⁶

Hér kemur fram að Sigurður lætur Elísabetu fyrst segja sér sögurnar en skrifar þær svo upp skömmu síðar. Auk þess bendir hann á að Elísabet hafi heyrt sögurnar frá öðru fólki eða látið fólk segja sér, hugsanlega í þeim tilgangi að safna efni fyrir Jón Árnason. Þetta er a.m.k. það sem Sigurður gefur í skyn og mætti skilja sem afsökun fyrir hönd Elísabetar, þar sem hún sýni áhuga á slíku efni sem er að vissu leyti óviðeigandi afþreying fyrir prestsdóttur. Þó að dætur Sigurðar hafi verið menntaðar og vel sið-

44 Bréf (22) frá SG til JÁ þann 18. mars 1861 í NKS 3010 4to. *Úr fórum Jóns Árnasonar: Sendibréf I*, 281–2.

45 Sögurnar sem Sigurður skráði eftir frásögn Elísabetar, eru varðveittar í þjóðsagnahandritinu Lbs 423 8vo, bls. 65–128 (33r–64v samkvæmt handrit.is) og 145–201 (73r–100r samkvæmt handrit.is). Ein sagan, „Snotra álfkona“ hefur þó verið kennd við Sigurð Gunnarsson sjálfan, þó að sú saga sé inni á milli annarra sagna Elísabetar (bls. 173–6; 87r–88v samkvæmt handrit.is). Á bls. 201–14 (100r–106v samkvæmt handrit.is), beint á eftir ævintýrum Elísabetar, eru skrifaðar fleiri sagnir sem Sigurður virðist hafi skráð eftir minni. Það er þó erfitt að greina milli sagna Elísabetar og Sigurðar, því Sigurður skráði sagnaefni sitt allt í einum rykk. Þannig er hugsanlegt að sumar sagnir sem eru kenndar við Sigurð í þjóðsagnasafninu séu í raun og veru eftir sögn Elísabetar, dóttur hans, þótt henni séu einungis eignuð ævintýrin.

46 Bréf (25) frá SG til JÁ þann 28. apríl 1862 í NKS 3010 4to. *Úr fórum Jóns Árnasonar: Sendibréf I*, 377.

aðar er ljóst að þær hafa einnig tekið þátt í hefðbundinni sagnaskemmtun alþýðufólks (sbr. kerlingasögurnar), enda kunnu þær nóg af ævintýrum til að fylla heila bók, en gera má ráð fyrir að slíkrar þekkingar verði einungis aflað á löngum tíma. Þar að auki höfðu þær mikinn áhuga á þessu efni og spurðu fólk sérstaklega um það (sbr. Elísabetu, sem lét segja sér). Elísabet var þar að auki vitni að skrifum Árna nokkurs, sem nú eru varðveitt í þjóðsagnahandritinu Lbs 418 8vo. Í handritinu eru nokkrar þjóðsögur kenndar við Jón Bjarnason, væntanlega skólapilt Sigurðar Gunnarssonar sem skráði fyrir hann nokkrar sögur.⁴⁷ Á milli blaða nr. 109v og 111r, sem á eru sögur frá Jóni, er að finna gullitað blað og á því stendur: „Þettað hefur Árni/ skýrt á Desjarmýri skrifað/ það vitnar hann sjálfur/ og Elísabet Sigurð/ardóttir á Desjarmýri/ í Borgarfirði.“⁴⁸ Þótt vera megi að klausan beri fyrst og fremst vott um skriftaræfingu skólapilts, má vera að hún bendi enn fremur til þess að Elísabet hafi hvatt til ritunar þjóðsagna eða a.m.k. sýnt slíku framtaki áhuga.⁴⁹

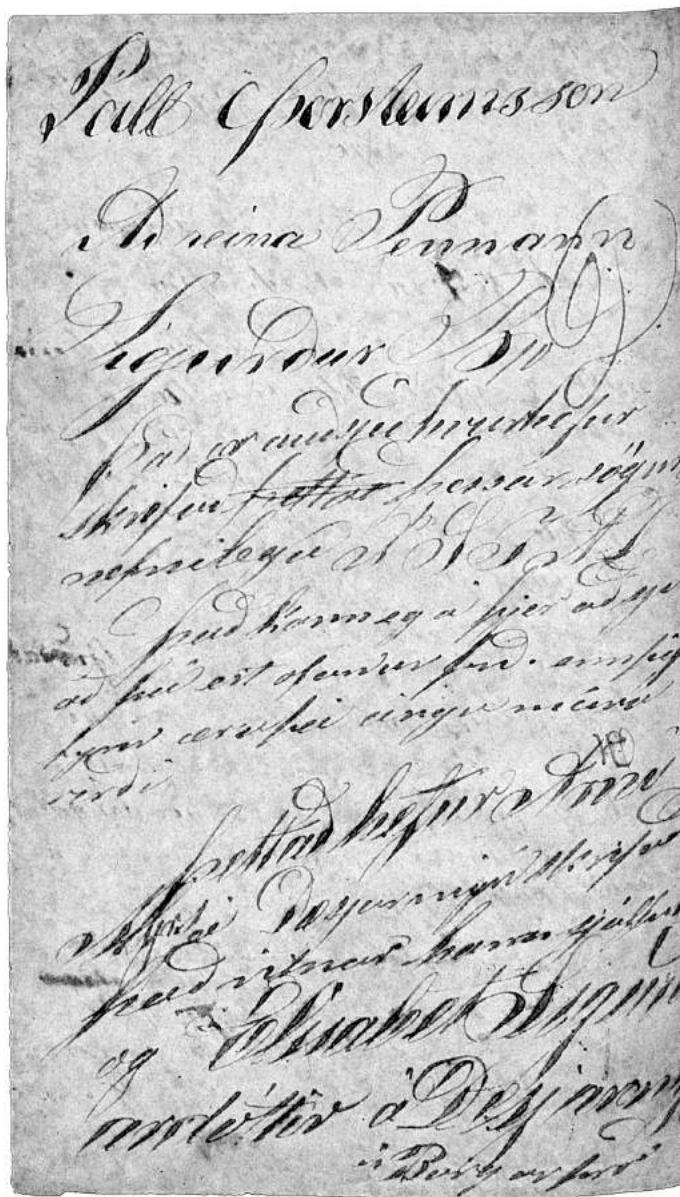
Í síðasta bréfi sem Sigurður nefnir dætur sínar í samhengi við þjóðsagnasafnið og er dagsett 16. júní 1868 segir hann Jóni frá því að stelpurnar séu hættar að taka þátt í söfnun þjóðsagna og ævintýra: „Engar hefi eg fengið sögur af karli og kerlingu, enda gera nú dætur mínar ei annað en týna þeim, síðan þær eltust, þær eru síðjandi og lesa þó mikið, – en það eru útlendar skemmtisögur oft.“⁵⁰ Sigurður kennir hér að vissu leyti menntun dætra sinna um að þær lesi frekar erlendar skemmtisögur en að gefa sig eins og áður að alþýðusögunum. Áhugi dætra hans virðist þó vera í samræmi við breytingar á lestrarháttum fólks sem átti sér stað upp úr miðri 19. öld. Vinsældir hefðbundins sagnaefnis á borð við riddarasögur, rómönsur og rímur dofnaði smám saman og á seinni hluta aldarinnar náðu bæði innlendar og erlendar skáldsögur miklum vinsældum meðal almenn-

47 Sjá nánar Werth, „Vox viva docet“, 107–8 og 152–4.

48 Númer blaða er samkvæmt handrit.is. Blaðsíðutal í handritinu sjálfu er 83v og 85r.

49 Ekki er hægt að segja nákvæmlega til um hver þessi Árni hefur verið og hvaðan hann kom. Í manntalinu frá 1860 má finna m.a. tvo Árna Jónssyni, einn bónda og einn vinnumann, í Desjarmýrasókn, sem eru þá 41 og 34 ára gamlir. Auk þess finnast fleiri menn með sama nafni í nágrannasóknum, m.a. í Klyppstaðarsókn en næstum því allir eru þeir komnir yfir þritugt. Í Eiðasókn í Suður-Múlasýslu finnast þó tveir strákar, níu og þrettán ára gamlir, og gæti hugsanlega verið um skólapilta að ræða.

50 Bréf (42) frá SG til JÁ þann 16. júní 1868 í NKS 3010 4to. *Úr forúm Jóns Árnasonar: Sendibréf II*, 147.

Mynd 1: Blað milli sagna Jóns Bjarnasonar þar sem Árni nokkur skrifar að Elísabet Sigurðardóttir hafi verið vitni að skrifum sínum, Lbs 418 8vo, 110v (handrit.is).

ings.⁵¹ Framhjá því verður þó ekki litið að bæði riddarasögur og rímur voru lesnar og skráðar fram á 20. öld og að lesefni apýðufólks á 19. öld hefur verið fjölbreytt.

Í bréfasamskiptum Sigurðar við Jón kemur fram að Sigurður hafi skráð ævintýri eftir Elísabetu á Desjarmýri á árunum 1860–62 áður en fjölskyldan flutti til Hallormsstaðar sumarið 1862 og var Elísabet þá á aldrinum 14 til 16 ára. Elísabet samsvarar því ekki vel hinni hefðbundnu ímynd um sagnafólk. Hún er ung, kemur af efnuðu prestsheimili og er vel skrifandi og menntuð, með metnað til að læra meira. Samkvæmt því sem fram kom hjá dóttur hennar, Sigrúnu P. Blöndal, var hún „handgengnust“ föður sínum, sem hún aðstoðaði við skriftir og ýmis störf. Í því samhengi er ekki ljóst hvers vegna Elísabet skrifaði ekki sjálf upp sögur sínar, eins og Sigurður stakk upp á í bréfi sínu til Jóns Árnasonar, þegar hann sagðist ekki nenna að skrá fleiri sögur eftir dætrum sínum, enda gætu þær gert það sjálfar.

Samtals sendi Sigurður rúmlega 200 sagnir og ævintýri til Jóns, en langflestar þeirra fékk hann aðsendar frá kunningjum og sóknarbörnum sínum; sögurnar eru varðveittar á víð og dreif í þjóðsagnahandritunum Lbs 416–25 8vo. Við flestar uppskriftirnar eru upplýsingar um heimildarmenn með rithönd Sigurðar en sögurnar sjálfar eru með ólíkum rithöndum. Samtals fékk hann efni til safnsins frá tólf heimildarmönnum; fjórum konum og átta körlum. Þar sem heimildarmenn hans voru allir úr næsta nágrenni má líta á Sigurð sem eins konar milligöngumann milli sveitunga sinna og Jóns; milli þjóðsagnasafnarans í Reykjavík og fólks af ólíkum stéttum, sem flest kunni að skrifa sögur sínar sjálft.

Lára Sigfúsdóttir

Önnur þeirra tveggja kvenna sem skráðu þjóðsögur handa Sigurði var Lára Sigfúsdóttir (1843–1920) sem var þjónustustúlka á Desjarmýri áður en Sigurði var veitt brauð að Hallormsstað. Hún var fædd í Gilsárvallahjáleigu á Borgarfirði eystra en í manntalinu frá 1860 er hún skráð sem vinnustúlka á Desjarmýri, þá 18 ára gömul og var hún þar á sama aldri og Margrét Sigurðardóttir, en einungis þremur árum eldri en Elísabet. Foreldrar hennar

51 Sbr. Loftur Guttormsson, „Framleiðsla og dreifing ritaðs máls,“ *Alþýðumenning á Íslandi 1830–1930: Ritað mál, menntun og félagsshreyfingar*, ritstj. Ingi Sigurðsson og Loftur Guttormsson, Studia Historica 18 (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2003), 60.

Lára Sigfusdóttir: 156 319
 á Breiðhúsi í Hlíðardal
 Sagarnar Sigurðar
 Sagur varsin sinni kóngur og drotning
 þjófufinir síni áttu þessu
 dóttir sem hefur þingit og karlegi
 þar skamt frá en átti sem sem Sigurðar
 en hjótt þygg drotningin uppartu þygg
 voru þar áttu gómu og vöru
 þygg samann á leikum daglega og
 gátu ekki skilið einu sinni þessu
 þingit og mátti þessu þessu
 og þessu hanna láta þessu þessu
 þessu þessu og var þessu
 þessu þessu þessu þessu
 og þessu þessu þessu þessu
 þessu og lá á einu sinni þessu
 þessu þessu þessu þessu
 og þessu þessu þessu þessu
 drotningu og þessu þessu þessu
 þessu þessu þessu þessu

Mynd 2: Tvö ævintýri með hendi Lára Sigfusdóttur í þjóðsagnahandritinu Lbs 420 8vo, 175r (handrit.is).

voru Sigfús Pálsson (um 1818– um 1869), bóndi í Gilsárvallahjáleigu, og Sigríður Stefánsdóttir (1819–50). Þegar Sigurði var veittur Hallormsstaður í Skógum flutti Lára sennilega ásamt fjölskyldu hans þangað sumarið 1862. Stuttu eftir það fluttist hún þó að Brekku, þar sem bróðir Sigurðar, Gunnar Gunnarsson (1818–98), var bóndi, því Sigurður skráði á fyrstu blaðsíðu við handrit Láru: „Lára Sigfúsdóttir á Brekku í Fljótsdal“.⁵²

Blöðin með hendi Láru hafa að geyma tvö ævintýri.⁵³ Lára virðist vera skrásetjari í báðum tilfellum, þótt blöðin séu að hluta til með annarri rithönd.⁵⁴ Þegar Sigurður spyrst fyrir um sögur frá Láru var hún búsett á Brekku og hefur því verið hætt að umgangast dætur hans daglega. Ekki er ólíklegt að hún hafi heyrt margar sögur sagðar á Desjarmýri og e.t.v. lærði hún ævintýri sín meðan á dvöl hennar þar stóð, líkt og ráða má af ævintýrinu um Kisu kóngsdóttur sem bæði er varðveitt í handritum Elísabetar og Láru.⁵⁵ Vera má að Lára hafi notið tilsagnar í skrift hjá Sigurði eins og dætur hans, eða þá hjá systrunum á Desjarmýri, sem komu að forfallakennslu, eins og fram hefur komið.

Brandþrúður Benónisdóttir

Svo virðist sem Sigurður hafi fremur leitað til skrifandi einstaklinga en þeirra sem einungis kunnu að segja sögur. Önnur kona úr sókn hans sem skráði fyrir hann þjóðsögur og ævintýri var Brandþrúður Benónisdóttir (1831–1911) sem fæddist í Hvalvík við Borgarfjörð eystra í Norður-Múlasýslu. Hún var elsta barn Benónis Gunnlaugssonar (um 1802–66) og Ólafar Magnúsdóttur (um 1797–1849). Stærstan hluta ævi sinnar bjó hún þó í Glettingsnesi í Víkum við Borgarfjörð eystra ásamt bróður sínum Magnúsi og konu hans, Kristborgu Geirmundardóttur, sem fátækur ein-

52 Lbs 420 8vo, 349 (175r samkvæmt handrit.is).

53 Ævintýri Láru Sigfúsdóttur eru varðveitt í Lbs 420 8vo, bls. 349–64 (175r–182v samkvæmt handrit.is) og bera heitin „Sigurður og Ingibjörg“ og „Sagan af Kisu kóngsdóttur“.

54 Sbr. Jón Árnason (útg.), *Íslenzkar þjóðsögur og ævintýri* V, 494, nr. 120.

55 Ævintýrið tilheyrir alþjóðlegu ævintýragerðinni ATU 711 („The Beautiful and the Ugly Twinsisters“), sbr. Hans-Jörg Uther, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography* I, Folklore Fellows Communications (FFC) 284 (Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 2004), 386. Það heitir „Kisa kóngsdóttir og Ingibjörg systir hennar“ hjá Elísabetu en „Sagan af Kisu kóngsdóttur“ hjá Láru. Í gerðaskrá Einars Ól. Sveinssonar er getið um sjö tilbrigði ATU 711, sem Einar telur vera sérislenska; tilbrigði nr. 4 er eftir Láru og nr. 6 eftir Elísabetu. Sjá Einar Ól. Sveinsson, *Verzeichnis isländischer Märchenvarianten*, Folklore Fellows Communications (FFC) 83 (Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 1929), 103–6.

yrki. Hún giftist aldrei og eignaðist engin börn en annaðist aftur á móti þrettán börn þeirra Magnúsar og Kristborgar. Brandprúður lést á gamalsaldri í Litluvík.⁵⁶

Í alþýðuheimild frá Austurlandi segir m.a. að Brandprúður hafi verið „greind og vönduð í orðum og verkum“.⁵⁷ Lýsingunni ber saman við lýsingu Sigurðar Gunnarssonar í bréfi til Jóns Árnasonar þann 16. nóvember 1860, þegar hann segir Jóni frá fróðri stúlku í sinni sveit: „Fyrir skömmu datt mér í hug stúlka, og það í minni sveit, afbragðs fróð og skynsöm og minnug; hana skal eg nú biðja, því eg veit *nú*, að hún kann óvenju af kerlingasögum, hjátrú og þulum.“⁵⁸ Nokkru seinna sendir Sigurður þjóðsögur og ævintýri úr fótum Brandprúðar til Jóns og segir hann í bréfi sínu: „... [Brandprúður] hefir skrifað mér tvisvar nokkuð. ... Hitt sendi eg nú – merkt BBd, því stúlkan heitir Brandprúður Benonidóttir (hún mun enga nöfnu eiga á Íslandi).“⁵⁹

Blöð Brandprúðar eru varðveitt í þjóðsagnahandritinu Lbs 423 8vo.⁶⁰ Á þeim tíma þegar Sigurður spurðist fyrir um þjóðsagnaefni frá Brandprúði var hún u.þ.b. 28–29 ára gömul. Þó að ekki sé hægt að flokka Brandprúði beinlínis sem ungmenni þegar þetta var er engu að síður áhugavert að Sigurður kallar hana stúlku, sem tengist því eflaust að hún var vinnukona og hafði í raun svipaða réttarstöðu og barn. Á hinn bóginn er hún heldur ekki gömul, ómenntuð sagnakona sem féll að hugmyndum þeirra Grimmsbræðra um heimildarmenn ævintýra. Í þessu ljósi er áhugavert að í sögnum og ævintýrum Brandprúðar koma gjarnan fyrir djarfar kvenpersónur sem

56 Um Brandprúði og fjölskyldu hennar má m.a. lesa í Ármann Halldórsson, *Mávabrik* (Egilsstöðum: Snotra, 1992), 52–107.

57 Sbr. Sigmundur Matthíasson Long, „Sagnaþættir Sigmundar M. Long,“ *Að vestan* II, 2. útg. Árni Bjarnarson (Akureyri: Norðri, 1983), 156.

58 Bréf (20) frá SG til JÁ þann 16. nóvember 1860 í NKS 3010 4to. *Úr fótum Jóns Árnasonar: Sendibréf* I, 262.

59 Bréf (22) frá SG til JÁ þann 18. mars 1861 í NKS 3010 4to. *Úr fótum Jóns Árnasonar: Sendibréf* I, 281.

60 Handritið Lbs 423 8vo byrjar á sögnum, ævintýrum og kvæðum í uppskrift Brandprúðar Benónisdóttur (bls. 1–64) (1r–32v samkvæmt handrit.is) sem halda svo áfram á blaðsíðum 129–44 (65r–72v samkvæmt handrit.is). Eins og hér kemur fram sendi Sigurður Gunnarsson tvisvar þjóðsagnaefni frá Brandprúði til Jóns Árnasonar. Sögurnar sem standa fremst í handritinu (bls. 1–64) eru merktar BBd eins og Sigurður skrifaði réttilega í bréfi sínu til Jóns. Annað efni eftir Brandprúði, á bls. 129–44, sendi Sigurður hins vegar fyrr til Jóns Árnasonar, eða með bréfi þann 2. janúar 1861, eins og Jón Árnason merkti við í handritinu.

B.B.d.
 Saga af Hringi kóngi síni.
 (frá þriðri Gunnarssyni) afk. 1
 Það var einu sinni að kóngur og
 dróttning ræðu fyrir ríki og áttu
 eina dóttur sem yngstbjörg hét, og
 einn son sem hringur hét, hann var
 hugdyrfsku minni heldur en þeir var
 tíðar minni af adli og ætti þeir um að
 sína neinar þróttir, nú þegar hann
 var tólf ára, þá var hann á skoð með
 mönnum sínum einn góðum veður
 dag sjez til Skjermturnar, nú ríðar þe
 ir leingi leingi, þángad til þeir sáu ei
 na hind með gull hring um hornin.
 kóngs son vill nú hafa la hindina ef
 mögulegt væri, þeir reita henni nú
 eftir för og ríða hvíldar laust, þáng
 ad til þeir eru allir (menn kóngs son
 ar) búnir að spreingja hesta sína og se
 inast þeir nú hestur kóngs sonar líkar
 nú för ad komna þoka svo þeir gátu
 ecki leingur sjez hindina, þeir vöru
 nú komnir langt frá manna lígðum
 og vildu fara ad vitja eitt hvarð heimi
 a leið til bæa, enn voru nú farir ad
 villast, geingu samt eitt hvarð i vitlei
 su sameiginlega, þángad til hverj
 um för ad þikja sinn vegur rjettur
 og allir skildu, og fóru, hvor einn þyr

Mynd 3: Úr blöðum Brandprúðar Benónisdóttur, merktum „B.B.d“ með hendi Sigurðar Gunnarssonar í þjóðsagnahandritinu Lbs 423 8vo, 1r (handrit.is).

haga sér ósiðlega, enda er þeim nær undantekningarlaust refsað fyrir það í lokin. Hér mætti nefna sögurnar „Konan sem fór í Svartaskólann“ og „Átta herramannsdætur“, sem gætu að vissu leyti borið vott um gagnrýni Brandþrúðar á samfélagslegar aðstæður sínar og kynsystra hennar.

Auk þess að búa yfir sagnagáfu var Brandþrúður hagnæm og er varðveitt lítið vísnakver eftir hana á Héraðsskjalasafni Austfirðinga.⁶¹ Kverið er tekið saman og skráð af bróðursyni hennar, Guðmundi Magnússyni í Kjólsvík, vorið 1893, og er til í nokkrum uppskriftum sem hafa verið í umferð manna á milli, a.m.k. í Vikum, fram undir 1930.⁶² Í kverinu er einkum að finna alþýðlegan kveðskap, þar sem Brandþrúður orti að mestu leyti um bróður sinn, Magnús, og hversdagslegar athafnir í Glettingsnesi.⁶³ Einnig er sagt um Brandþrúði að hún hafi samið rímur út frá fornaldarsögunni um Göngu-Hrólf en eyðilagt þær eftir að Hjálmar Jónsson (1796–1875) á Bólu í Skagafirði, betur þekktur sem Bólu-Hjálmar, samdi rímur af sama söguefni.⁶⁴ Þótt stúlkan Brandþrúður hafi verið álitin bæði greind og vandvirk er þess hvergi getið í framangreindum heimildum að ritstörf hennar hafi þótt einsdæmi og af því má ráða að fleiri alþýðukonur af sömu slóðum hafi verið skrifandi um miðja 19. öld.⁶⁵

61 Sjá Héraðsskjalasafn Austfirðinga A6-317-55, vísnakver Brandþrúðar Benónisdóttur.

62 Sbr. flutning G. Ó. P. á borgfirskum ljóðum og lausavísu við víglu Fjarðarborgar árið 1973, sjá Héraðsskjalasafn Austfirðinga A6-328-5-5g.

63 Í handritinu SÁM 30b sem varðveitt er á Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum er að finna lausavísu sem hefst á orðunum „Hljóti sú sem hlemminn fær...“. Undir vísunni er skrifað nafnið Brandfríður Benónisdóttir. Sömu vísu má finna í vísnakveri Brandþrúðar og má gera ráð fyrir að Brandþrúður sé höfundur hennar, þó að rangt sé farið með nafn hennar í SÁM 30b.

64 Sbr. Finnur Sigmundsson, *Rímnatal I* (Reykjavík: Rímnafélagið, 1966), 190. Um samþætilegan áhuga alþýðuskrifara á fjölbreyttum viðfangsefnum og tengsl þeirra við þjóðsagnasöfn, sjá t.d. Katre Kikas, „Folklore Collecting as Vernacular Literacy: Establishing a Social Position for Writing in the 1890s Estonia“, *Vernacular Literacies: Past, Present and Future*, ritstj. Ann-Catrine Edlund, Lars-Erik Edlund og Susanne Haugen, Northern Studies Monographs 3 (Umeå: Umeå University og Royal Skyttean Society, 2014), 321–2.

65 Hér má benda á umfjöllun sagnfræðinganna Sigurðar Gylfa Magnússonar og Davíðs Ólafssonar um hina svokölluðu „berfættu sagnfræðinga“ þar sem getið er um aðstæður sjálflærðra alþýðuskrifara. Menntun þeirra hefur að mestu leyti verið óformleg og utan stofnana. Flestir þeirra voru vinnuhjú, fátækir leiguliðar eða lausamenn sem notuðu þann litla frítíma sem þeir höfðu að degi eða nóttu til uppskrifta. Viðfangsefni alþýðuskrifara voru fornsögur, rímur, munnmælasögur og ýmiss konar þjóðlegur fróðleikur. Sjá Sigurður Gylfi Magnússon og Davíð Ólafsson, „Minor Knowledge: Microhistory, Scribal Communities, and the Importance of Institutional Structures.“ *Quaderni Storici* 140a, XLVII, 2 (2012): 501–2. Sjá ennfremur Matthew James Driscoll, *The Unwashed Children*

Þótt líta megi á skráningu þjóðsagna sem leið Brandþrúðar til að miðla þekkingu sinni, er ljóst að hún tjáði sig ekki síður munnlega. Árið 1948 birtist áhugaverð fimm blaðsíðna smásaga í *Eimreiðinni* eftir Helga Valtýsson (1877–1971) sem ólst upp á Nesi í Loðmundarfirði, Norður-Múlasýslu. Smásagan, sem heitir „Drottning örbirgðar og ævintýra“, fjallar um sagnakonuna Brandþrúði gömlu sem fer um hávetur til næsta bæjar til að heimsækja kunningja sína og segir börnunum um leið þjóðsögur og ævintýri. Í sögunni er henni lýst sem fyrirmyndardæmi um sagnaþul og kemur lýsingin heim og saman við hugmyndina um gamla, sögufróða kerlingu sem segir börnunum ævintýri:

Brandþrúður gamla var ævintýrið og þjóðsögurnar ljóslifandi og holdi klætt. Í þeim heimi lifði hún og andaði, og þar sló hjarta hennar og bærðist í sorg og sælu, grát og gleði, utar og ofar striti hversdagsleikans og störfum á harðbalakoti á útskaga, í einangrun og fásinni. Í mjúkum höndum sínum og hlýjum hélt hún Móriútásulopa ævintýra og sagna og spann úr honum glitrandi lýsigulls-þræði, tvinnnaði þá og þrinnaði og óf síðan úr þeim með fjöllitu hjálínsívaði dásamlegar glitvoðir, sem hún síðan tjaldaði yfir barnahópinn á kvöldin, þar sem hún var langþráður og kærkominn aufúsugestur. Undir þeim tjalldhimni hvarf börnunum heimur allur og veruleiki um hríð, og hvert ævintýri var sem „renni, renni rekkja mín“ eða „fljúgðu, fljúgðu klæði“, sem bar börnin óravegu til nýrra landa og ókunnra, þar sem sól skein daga og nætur yfir grænum skógum. Og skrautlegir fuglar sungu sætum róm. Þar var hvorki skammdegi né vetrarríki. — Þar var gott að vera!⁶⁶

Þó að Brandþrúði hafi verið lýst sem gamalli sagnakonu í sögu Helga hefur hún verið ung kona á þritugsaldri þegar hún lagði sögur sínar fram til þjóðsagnasafns Jóns Árnasonar, og má af þessu tvennu ráða að hún

of Eve: The Production, Dissemination and Reception of Popular Literature in Post-Reformation Iceland (Middlesex: Hisarlik Press, 1997), 69. Um viðfangsefni alþýðuskrifara, sjá einnig Magnús Hauksson, „Þjóðlegur fróðleikur,“ *Íslensk bókmenntasaga* IV, ritstj. Guðmundur Andri Thorsson (Reykjavík: Mál og menning, 2006), 314–6, og enn fremur Sigurður Gylfi Magnússon og Davíð Ólafsson, *Minor Knowledge and Microhistory: Manuscript Culture in the Nineteenth Century* (New York og London: Routledge, 2017), 206–12.

66 Helgi Valtýsson, „Drottning örbirgðar og ævintýra,“ *Eimreiðin* 55 (1948): 298.

hafi miðlað þjóðsögum stærstan hluta ævi sinnar. Hún hefur hugsanlega sagt börnum Magnúsar, bróður síns, sagnir og ævintýri og e.t.v. víðar á Borgarfirði eystra, í Víkum og Loðmundarfirði eins og fram kemur í smásögunni. Gera má ráð fyrir að Brandþrúður hafi verið sögufróð manneskja og vel menntuð í þjóðlegum fræðum.⁶⁷

Sæbjörg Guðmundsdóttir

Síðasta konan úr tengslaneti Sigurðar Gunnarssonar er Sæbjörg Guðmundsdóttir (1801–64) sem fæddist í Bjarnanesi og var lengi vel vinnukona á bænum Stapa í Hornafirði í Austur-Skaftafellssýslu. Á seinni árum var hún niðursetningur á Arnheiðarstöðum í Fljótsdal í Suður-Múlasýslu hjá bóndanum Vigfúsi Guttormssyni (1828–67). Vigfús var sonur Guttorms Vigfússonar (1804–56), stúdents og alþingismanns og félaga Sigurðar Gunnarssonar sem skýrir að nokkru leyti af hverju Sigurður hafði samband við Vigfús varðandi söfnun þjóðsagna.⁶⁸ Vigfús sendi sögurnar eftir Sæbjörgu til Sigurðar á árunum 1859–64. Á þessu tímabili var Sæbjörg komin á sjötugsaldur og lést hún árið 1864. Ólíkt þeim þremur sagnakonum sem kynntar voru til sögu hér að framan hefur Sæbjörg verið gömul kona þegar hún lagði sögur sínar til safnsins og er hún að vissu leyti dæmigerð sagnakona meðal almúgans samkvæmt skilgreiningu Grimmsbræðra og Lindu Dégh. Sæbjargar er getið meðal heimildarmanna Jóns, enda skráði hún sögur sínar ekki sjálf; e.t.v. hefur hún ekki kunnað það en þó má vera að hún hafi verið orðin sjóndöpur þegar þarna var komið.

Sögur Sæbjargar, að mestu leyti álfa- og draugasagnir, eru undan-tekningarlaust skráðar með rithönd Vigfúsar Guttormssonar og skrifaði hann sögu Sæbjargar „Um Bjarna-Dýsu“, þar sem Sigurður bætti svo við:

67 Í BA-ritgerð Katrínar Þorvaldsdóttur sem fjallar um alþýðusagnakonuna Brandþrúði og þjóðsögur hennar er fullyrt að hún hafi verið menntuð á borð við stórbónda á þessum tíma. Sjá Katrín Þorvaldsdóttir, „Brandþrúður Benónisdóttir: Austfirsk 19. aldar alþýðusagnakona“ (BA-ritgerð, Háskóli Íslands, 2014), 28 og 43.

68 Guttormur Vigfússon var alþingismaður Norðmýlinga ásamt Sigurði Gunnarssyni, en auk þess voru þeir báðir þjóðfundarmenn árið 1851. Eftir andlát Guttorms tók Vigfús við búi föður síns á Arnheiðarstöðum sem taldist góð jörð. Svo virðist sem Sigurður hafi haft samband við Vigfús varðandi þjóðsagnasafnið, því hann þekkti vel til föður hans. Þó að Vigfús hafi skráð nokkrar þjóðsögur eftir Sæbjörgu eru hins vegar engar sögur í safni Jóns Árnasonar eignaðar honum sjálfum.

„Eftir Sæbjörgu Guðmundsdóttur á Arnheiðarst“.⁶⁹ Sagan sem hér um ræðir fjallar um Dísu og bróður hennar Bjarna sem lentu í miklum hrakningum. Bjarni skildi systur sína eftir þar sem þau höfðu grafið sig í fönn og náði til byggða. Seinna leitaði hann Dísu ásamt Þorvaldi nokkrum og öðrum manni. Þeir fundu hana látna en fót hennar höfðu vafist utan um mitti hennar og neðri hluti líkamans var nakinn. Þeir reyndu að búa um Dísu og koma henni í buxur en við það öskraði líkið. Dísu gekk aftur og er henni kennt um að þrettán börn Bjarna bróður hennar hafi dáið ung. Sigurður Gunnarsson bætti svo við athugasemd í lok sögunnar:

Aðrar sögur segja að Þorvaldur hafi brotið Dísu á bak aftur til þess hún væri kyrr og hætti hún þá að orga; margar eru fleiri ljótar sagnir um viðureign þeirra. Þorvaldur var maður vandaður og guðhræddur, en með hjátrú eins og flestir á 18. öld og mun það réttast sem hann sagði frá sjálfur. – Sögur segja að þau Bjarni hafi haft brennivínskút; muni Dísu hafa verið drukkin og lifað, en Þorvaldur gjört út af við hana í hjátrúaræði. – S.G.⁷⁰

Sagan er hér skrifuð eftir manni í Fljótsdal.⁷¹

Ljóst er að Sigurður Gunnarsson hafði sjálfur heyrt ýmsar sögur um örlög Bjarna-Dísu, eftir „manni í Fljótsdal“. Þetta er athyglisvert í ljósi þess að nöfn Sæbjargar og skrásetjarans Vigfúsar Guttormssonar hafa verið strikuð út í handritinu, e.t.v. af Sigurði sjálfum eða Jóni Árnasyni.

Sæbjörg getur þess sjálf að hún hafi heyrt söguna frá Þorvaldi Ögmundssyni, hinum sama og fyrirkom Dísu og sem lést árið 1837: „Sagan er skrifuð eftir sem Þorvaldur sagði mér hana sjálfur.“⁷² Af þeim sökum ber einnig að líta á Sæbjörgu Guðmundsdóttur sem heimildarmann sögunnar, þó að sagan um Bjarna-Dísu hafi verið talin mjög vinsæl meðal manna á Austurlandi.⁷³

69 Lbs 420 8vo, 61 (31r samkvæmt handrit.is). Þjóðsögur Sæbjargar eru m.a. varðveittar á tveimur stöðum (bls. 61–73 (31r–37v samkvæmt handrit.is og 309–43 (155r–172r samkvæmt handrit.is)) í handritinu.

70 Jón Árnason (útg.), *Íslenzkar þjóðsögur og ævintýri* III, 301 (í neðanmáli). Sjá einnig Lbs 420 8vo, 73–4 (37r–37v samkvæmt handrit.is).

71 Sbr. Lbs 420 8vo, 74 (37v samkvæmt handrit.is). Setningin var ekki tekin upp í tilvitnuðum texta í *Íslenskum þjóðsögum og ævintýrum*.

72 Lbs 420 8vo, 73 (37r samkvæmt handrit.is).

73 Sigmundur Matthíasson Long (1841–1924), vinnumaður og handritasafnari, segir: „Í mínu

~~Eftir Sæbjörgu Guðmundsdóttur 61~~
 um [Signature]
 Bjarni Dyfi
 Maður hét Bjarni, hann
 var Þorgeirsson, hann var
 á dagum, seint á 18^{du} öld
 og fram til 1840, fyftu
 átti hann, er Þorðir hét,
 þinn var um tólf þogur
 þessi saga gjörðit Þorðir
 var þorðir sonur, enn
 þorðir þremur varri í gæði,
 þinn hölt minir til í klæðum
 þinni, og uppi þar þinn
 gat eftir donskum gæði þinni
 enda var þinn til vistar á
 Örnúfjarðar kaupstað seina
 sta um, sem þinn lifði. þó bar
 til

Mynd 4: Úr handriti með sögum Sæbjargar Guðmundsdóttur, skrifuðu af Vigfúsi Guttormssyni, Lbs 420 8vo, 31r (handrit.is).

Sagnasjóður Sæbjargar Guðmundsdóttur ber þess merki að hún hafi lært sögurnar á æskuárum sínum. Hún hefur yfirleitt sagt sögur sem gerðust á bernskuslóðum hennar eins og „Bjarnanessdraugurinn“ og „Huldufólkið í Nesjum“ en einnig þjóðsögur sem hafa verið taldar vinsælar á Austurlandi almennt eins og „Hesteyra-Kríta“ sem gerist í Mjóafirði.

4. Niðurlag

Þótt hér hafi einungis verið fjallað um fjórar konur, tilheyrja þær tengslaneti sem rannsakað var í stærra samhengi á öðrum vettvangi.⁷⁴ Niðurstaða þeirrar rannsóknar, sem og umfjöllunin hér að framan, virðist stangast á við það sem fræðimenn hafa almennt haldið fram um 19. aldar sagnafólk, að það hafi verið gamalt, ómenntað og fátækt alþýðufólk. Konurnar úr tengslaneti Sigurðar Gunnarssonar voru flestar hverjar ungar og skrifandi, þó að í tilfelli dætra Sigurðar hafi það ekki leitt til þess að þær hafi skráð þjóðsagnaefni með eigin hendi. Lára Sigfúsdóttir á Brekku og Brandprúður Benónisdóttir í Glettingsnesi skrifuðu hins vegar án vafa sínar eigin sögur. Í þessum litla hópi er því einungis eitt tilfelli þar sem væntanlega menntaður einstaklingur hefur skráð þjóðsögur eftir „gamalli“ alþýðukonu (e.t.v. um sextugt) og er hér um að ræða niðursetninginn Sæbjörgu Guðmundsdóttur og bóndann Vigfús Guttormsson á Arnheiðarstöðum.

Þær konur sem um var rætt eiga það sameiginlegt að vera ógiftar á þeim tíma sem söfnun þjóðsagnanna átti sér stað. Það væri því e.t.v. ekki úr vegi að spyrja hvort og hvernig hjúskaparstaða þeirra hafi haft áhrif á möguleika þeirra til að taka þátt í söfnuninni. Getur verið að giftar konur hafi e.t.v. ekki haft sömu tækifæri til að víða að sér þjóðsögum og skrá þær? Var samfélagsstaða þeirra önnur og höfðu þær lítinn frítíma til skráningar, þar sem þær höfðu „um annað að hugsa“, eins og Einar Ól. Sveinsson taldi?

Líta má á þekkingu og færni í miðlun sagnaarfs sem ákveðið form alþýðlegrar menntunar. Með því að tileinka sér sífellt stækkandi sagnasjóð gat fólk e.t.v. svalað menntunarþorsta sínum eftir því sem unnt var og öðlast með því þekkingu sem menntamenn litu hornauga, samanber það þegar Sigurður Gunnarsson lýsti kunnáttu dætra sinna á þjóðsögum og

ungdæmi var mikið talað um Disu. Hún var ein höfuðpersónan á Út-Héraði á þeim tímum.“ Sigmundur Matthíasson Long, „Sagnaþættir Sigmundar M. Long,“ 194.

74 Sjá Werth, „Vox viva docet“.

ævintýrum með þeim orðum að þær kynnu „mikið af því rusli“. Þær leiðir sem fólk valdi til að afla sér þekkingar og auka á menntun sína og virðingu í samfélaginu virðast hafa verið misjafnar, og skipti þá litlu hvort um konur eða karla var að ræða. Á meðan sumum bauðst skólaganga og bókalærdómur, tóku aðrir það sem bauðst og sköpuðu úr því sín eigin andlegu verðmæti. Það mætti því e.t.v. líta á söfnun þjóðsagna sem eina leið af fjölmörgum; bæði til að afla sér þekkingar og láta að sér kveða, ekki síst fyrir konur sem fengu almennt séð ekki tækifæri til formlegrar skólagöngu fyrr en um miðbik 19. aldar.

Með því að kynna okkur líf og störf þeirra fjögurra kvenna sem telja má til tengslanets Sigurðar Gunnarssonar, sjáum við ekki einungis hvernig menntunarbörf þeirra kristallast í meðferð þeirra á sagnaarfinum, heldur verður okkur einnig ljóst að ómögulegt er að draga upp einfalda mynd af aðferðum við söfnun þjóðsagna. Prestsdóttirin, vinnukonurnar tvær og niðursetningurinn sýna okkur þar að auki að þeir einstaklingar sem lögðu söfnunarstarfi Jóns Árnasonar lið gátu komið úr ólíkum áttum og að bág þjóðfélagsleg staða þeirra aftraði þeim ekki frá því að skilja eftir sig arf; svipmyndir úr lífi fólks og aðstæðum, heimsmynd þess, hugarástandi og draumum.

HEIMILDIR

HANDRIT

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Reykjavík

NKS 3010 4to

SÁM 30b

Landsbókasafn Íslands – Háskólabókasafn, Reykjavík

Lbs 540 4to

Lbs 418 8vo

Lbs 420 8vo

Lbs 423 8vo

Héraðsskjalasafn Austfirðinga, Egilsstöðum

A6-13-7

A6-317-55

A6-328-5-5g

FRUMHEIMILDIR

- Ármann Halldórsson. *Mávabírk*. Egilsstöðum: Snotra, 1992.
- Bjarni Sigurðsson. „Minningar um frú Margrétu Sigurðardóttur frá Hallormsstað.“ *Hlin* 16 (1932): 65–81.
- Grimm, Jakob og Wilhelm. *Kinder- und Hausmärchen* I–II. 1. útg. Berlín: Real-schulbuchhandlung, 1812–15.
- Helgi Valtýsson. „Drottning örbirgðar og ævintýra.“ *Eimreiðin* 55 (1948): 297–301.
- Jón Árnason (útg.). *Íslenzkar þjóðsögur og ævintýri* I–VI. (Ný útgáfa). Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson önnuðust útgáfu. Reykjavík: Þjóðsaga, 1954–61.
- Jón Jónsson. „Æfiágrip Sigurðar prófests Gunnarssonar á Hallormsstað.“ *Andvari* 13 (1887): 1–18.
- Sigmundur Matthíasson Long. „Sagnapættir Sigmundar M. Long.“ *Í Að vestan* II. 2. útg. Árni Bjarnarson safnaði og sá um útgáfuna. Akureyri: Norðri, 1983. (1. útg 1955).
- Sigrún P. Blöndal. „Merkiskonur: Minningar um Guðríði Jónsdóttur og Elísabetu Sigurðardóttur á Hallormsstað.“ *Hlin* 14 (1930): 66–84.
- Úr fórum Jóns Árnasonar: *Sendibréf* I–II. Finnur Sigmundsson annaðist útgáfu. Reykjavík: Hlaðbúð, 1950–51.

FRÆÐIRIT

- Aðalheiður Guðmundsdóttir. „Barnshugur við bók: Um uppeldishugmyndir Jóns Ólafssonar.“ *Vefnir* 3 (2003). Sótt 28. ágúst 2015 á: <http://vefnir.is/rit.php?id=73>.
- . „Inngangur.“ *Úlfhams saga*. Rit Stofnunar Árna Magnússonar 53. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 2001.
- Azadovskij, Mark K. *Eine sibirische Märchenerzählerin*. Folklore Fellows Communications (FFC) 68. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1926.
- Bogatyrev, P. og Roman Jakobson. „Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens.“ *Selected Writings* IV: *Slavic Epic Studies*. The Hague og París: Mouton & Co., 1966, 1–15.
- Böttigheimer, Ruth B. „Fairy Tales, Folk Narrative Research and History.“ *Social History* 14/3 (1989): 343–57.
- Dégh, Linda. *Folktales and Society: Storytelling in a Hungarian Peasant Community*. Þýð. Emily M. Schossberger. Bloomington og Indianapolis: Indiana University Press, 1989. (1. útg. á ensku 1969).
- Driscoll, Matthew James. *The Unwashed Children of Eve: The Production, Dissemination and Reception of Popular Literature in Post-Reformation Iceland*. Middlesex: Hisarlik Press, 1997.
- Dundes, Alan. „The Devolutionary Premise in Folklore Theory.“ *Folklore: Critical Concepts in Literary and Cultural Studies* IV. Folkloristics: Theories and Methods. Ritsjt. Alan Dundes. New York: Routledge, 2004, 394–406.

- Einar Ól. Sveinsson. *Verzeichnis isländischer Märchenvarianten*. Folklore Fellows Communications (FFC) 83. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1929.
- . *Um islenzkar þjóðsögur*. Reykjavík: Sjóður Margrétar Lehmann-Filhés, 1940.
- Erla Hulda Halldórsdóttir. *Nú tímans konur: Menntun kvenna og mótun kyngervís á Íslandi 1850–1903*. Reykjavík: Sagnfræðistofnun – RIKK og Háskólaútgáfan, 2011.
- . „Jeg jata að jeg er opt óþægileg:“ Kona í rými andófs og hugmynda.“ *Ritið* 2–3 (2007): 217–39.
- . „Elskulega Margrét“: Úr bréfasafni Margrétar prófastsfrúar á Stafafelli.“ *Skafthellur* 8 (1992): 29–52.
- Finnur Sigmundsson. *Rímnatal* I. Reykjavík: Rímnafélagið, 1966.
- Guðrún Ingólfssdóttir. *Á hverju liggja ekki vorar göfugu kellingar: Bókmenning íslenskra kvenna frá miðöldum fram á 18. öld*. Sýnisbók íslenskrar alþýðumenningar 20. Ritstj. Davíð Ólafsson, Már Jónsson og Sigurður Gylfi Magnússon. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2016.
- . „Í hverri bók er mannsandi:“ *Handritasýrpur – bókmenning, þekking og sjálfsmynd karla og kvenna á 18. öld*. *Studia Islandica* 62. Ritstj. Ármann Jakobsson. Reykjavík: Bókmennta- og listfræðastofnun Háskóla Íslands og Háskólaútgáfan, 2011.
- Gunnell, Terry. „Clerics as Collectors of Folklore in Nineteenth-Century Iceland.“ *Arv: Nordic Yearbook of Folklore* 68 (2012): 45–66.
- Hallfreður Örn Eiríksson. „Sagna- og sönnunarmál Jóns Árnasonar og samstarfsmanna hans: Nokkrar athugasemdir.“ *Skirnir* 145 (1971): 78–88.
- Henssen, Gottfried (útg.). *Überlieferung und Persönlichkeit: Die Erzählungen und Lieder des Egbert Gerrits*. Schriften des Volkskunde-Archivs Marburg I. Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1951.
- Herranen, Gun. „A Blind Storyteller’s Repertoire.“ *Nordic Folklore: Recent Studies*. Ritstj. Reimund Kvideland og Henning K. Sehmsdorf. Bloomington og Indianapolis: Indiana University Press, 1989, 63–9.
- Hjörleifur Guttormsson og Sigurður Blöndal. *Hallormsstaður í Skógum: Náttúra og saga höfuðbóls og þjóðskógar*. Ritstj. Hjörleifur Guttormsson. Reykjavík: Mál og menning, 2005.
- Hoffmann-Krayer, Eduard. „Naturgesetz im Volksleben?“ *Hessische Blätter für Volkskunde* 2 (1903): 57–64.
- Holbek, Bengt. *On the Comparative Method in Folklore Research*. Turku: Nordic Institute of Folklore, 1992.
- Jón Hnefill Aðalsteinsson. „Þjóðsögur og sagnir.“ *Íslensk þjóðmenning VI: Munnmenntir og bókmenning*. Ritstj. Frosti F. Jóhannsson. Reykjavík: Þjóðsaga, 1989, 229–90.
- Júlíana Þóra Magnúsdóttir. „Þjóðsagnasöfnun og kyngervi: Um þjóðsagnasöfnun Torfhildar Þorsteinsdóttur Hólm og mótun íslenskrar þjóðsagna(söfnunar)-

- hefðar.“ *Rannsóknir í félagsvísindum XI*. Félags- og mannvísindadeild. Ritstj. Gunnar Þór Jóhannesson og Helga Björnsdóttir. Reykjavík: Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands, 2010, 165–73.
- Katrín Þorvaldsdóttir. „Brandþrúður Benónisdóttir: Austfyrir 19. aldar alþýðusagnakona.“ BA-ritgerð, Háskóli Íslands, 2014. Sótt 31. ágúst 2015 á: <http://hdl.handle.net/1946/18482>.
- Kikas, Katre. „Folklore Collecting as Vernacular Literacy: Establishing a Social Position for Writing in the 1890s Estonia.“ *Vernacular Literacies: Past, Present and Future*. Ritstj. Ann-Catrine Edlund, Lars-Erik Edlund og Susanne Haugen. Northern Studies Monographs 3. Umeå: Umeå University og Royal Skyttean Society, 2014, 309–23.
- Kvidland, Reimund og Henning K. Sehmsdorf. „Introduction.“ *All the World's Reward: Folktales Told by Five Scandinavian Storytellers*. Seattle og London: University of Washington Press, 1999, 3–10.
- Loftur Guttormsson. „Framleiðsla og dreifing ritaðs máls.“ *Alþýðumenning á Íslandi 1830–1930: Ritað mál, menntun og félagsbreytingar*. Ritstj. Ingi Sigurðsson og Loftur Guttormsson. Studia Historica 18. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2003, 37–65.
- . „Fræðsluhefðin: kirkjuleg heimafræðsla.“ *Almenningfræðsla á Íslandi 1880–2007 I*. Ritstj. Loftur Guttormsson. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2008, 21–35.
- Magnús Hauksson. „Þjóðlegur fróðleikur.“ Í *Íslensk bókmenntasaga IV*. Ritstj. Guðmundur Andri Thorsson. Reykjavík: Mál og menning, 2006, 307–61.
- Margrét Eggertsdóttir. „Um kveðskap kvenna og varðveislu hans.“ *Vefnir* 2 (1999). Sótt 28. ágúst 2015 á: <http://vefnir.is/grein.php?id=711>.
- Paradiž, Valerie. *Clever Maids: The Secret History of the Grimm Fairy Tales*. New York: Basic Books, 2005.
- Pentikäinen, Juha. *Oral Repertoire and World View: An Anthropological Study of Marina Takalo's Life History*. Folklore Fellows Communications (FFC) 219. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1978.
- Pöge-Alder, Kathrin. *Märchenforschung: Theorien, Methoden, Interpretationen*. 2. útg. Tübingen: Narr Verlag, 2011. (1. útg. 2007).
- Rebel, Hermann. „Why Not ‘Old Marie’... or Someone Very Much Like Her? A Reassessment of the Question about the Grimms’ Contributors.“ *Social History* 13/1 (1988): 1–24.
- Rósa Þorsteinsdóttir. „Jón Árnason þjóðsagnasafnari og heimildarfólkið hans.“ *Grasahnoss: Minningarrit um hjónin Rögnu Ólafsdóttur (1944–2011) & Ögmund Helgason (1944–2006)*. Sauðárkrúki: Sögufélag Skagfirðinga, 2014, 127–42.
- . *Sagan upp á hvern mann: Átta íslenskir sagnamenn og ævintýrin þeirra*. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2011.
- Rölleke, Heinz. „Märchen über Märchen.“ *ZEIT Geschichte* 4 (2012): 38–44.
- . „New Results of Research on Grimms’ Fairy Tales.“ *The Brothers Grimm and Folktale*. Ritstj. James M. McGlathery, Larry W. Danielson, Ruth E. Lorbe

- og Selma K. Richardson. Þýð. James M. McGlathery. Urbana: University of Illinois Press, 1988, 101–11.
- Rölleke, Heinz og Albert Schindelhütte (ritstj.). *Es war einmal...: Die wahren Märchen der Brüder Grimm und wer sie ihnen erzählte*. Die andere Bibliothek. Frankfurt am Main: Eichborn, 2011.
- Sigurður Gylfi Magnússon og Davíð Ólafsson. *Minor Knowledge and Microhistory: Manuscript Culture in the Nineteenth Century*. New York og London: Routledge, 2017.
- . „Minor Knowledge: Microhistory, Scribal Communities, and the Importance of Institutional Structures.“ *Quaderni Storici* 140a, XLVII, 2 (2012): 495–524.
- Uther, Hans-Jörg. *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography* I. Folklore Fellow Communication (FFC) 284. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 2004.
- Valdimar Tr. Hafstein. „The Constant Muse: Copyright and Creative Agency.“ *Narrative Culture* 1/1 (vor 2014): 9–48.
- Warner, Marina. *From the Beast to the Blonde: On Fairy Tales and Their Tellers*. London: Chatto & Windus, 1994.
- Werth, Romina. „Vox viva docet.“ Um tengslanet milli safnara og heimildarmanna við þjóðsagnasafn Jóns Árnasonar.“ MA-ritgerð, Háskóli Íslands, 2015. Sótt 19. júlí 2017 á: <http://hdl.handle.net/1946/22745>.

ÁGRIP

Glitvoðir genginna alda: Um framlag kvenna til söfnunar þjóðsagna á Austurlandi

Lykilorð: þjóðsagnasöfnun, söfnunaraðferðir, tengslanet söfnunar, menntun kvenna, þjóðsagnahandrit

Í greininni er fjallað um aðferðir Jóns Árnasonar (1819–88) og eins af samstarfsmönnum hans, séra Sigurðar Gunnarssonar (1812–78), við söfnun íslenskra þjóðsagna (sbr. *Íslenskar þjóðsögur og æfintýri*, 1862–64). Sigurður bjó ásamt fjölskyldu sinni á Desjarmýri og síðar á Hallormsstað á Austurlandi, þar sem hann safnaði fjölda sagna og ævintýra frá sóknarbörnum sínum. Til tengslanets Sigurðar heyra tólf einstaklingar; átta karlar og fjórar konur. Í greininni er leitast við að varpa ljósi á framlag unglingsstúlkunnar Elísabetar, dóttur Sigurðar, vinnukvennanna Láru Sigfúsdóttur og Brandþrúðar Benónisdóttur sem og niðursetningsins Sæbjargar Guðmundsdóttur. Allar lögðu þær safninu til sagnir sínar og ævintýri, annaðhvort í rituðu formi eða sem munnlega frásögn. Ætla má að þátttaka þeirra í söfnuninni hafi verið leið þeirra til að svala þörf sinni fyrir menntun og þekkingarleit um miðbik 19. aldar.

SUMMARY

Glittering Weavings from the Past: The Contribution of Women to the Collection of Folktales and Legends in East Iceland

Keywords: folktale collection, collecting practices, source network, women's education, folktale manuscripts

In this article, the working practices of Jón Árnason (1819–88) and one of his contributors, the Reverend Sigurður Gunnarsson (1812–78) are examined with regard to their collecting of Icelandic folktales (see *Íslenzkar þjóðsögur og æfintýri*, 1862–64). Sigurður lived in eastern Iceland with his family at Desjarmýri, and later at Hallormsstaður, and he collected many stories and tales from participants in his parish. His source network consisted of twelve individuals: eight men and four women. This article sheds light on the contribution of Elísabet, Sigurður's teenage daughter; Lára Sigfúsdóttir and Brandprúður Benónisdóttir, who were both maids; and Sæbjörg Guðmundsdóttir, a pauper. Each of these women contributed their stories and tales in written form or as oral sources to the collection of folktales and legends. It is suggested that their participation in the collecting of this material around the middle of the nineteenth century might have been a way for them to channel their thirst for education and knowledge.

Romina Werth
 Doktorsnemi í íslenskum bókmenntum
 Gimli
 Sæmundargötu 10
 ÍS-101 Reykjavík
 row1@hi.is

Aðalheiður Guðmundsdóttir
 Prófessor í íslenskum bókmenntum fyrri alda
 Árnagarði við Suðurgötu
 ÍS-101 Reykjavík
 adalh@hi.is